tasavvuf

İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

Yıl: 16 [Ocak-Haziran 2015] **Sayı:** 35

ISSN 1302-3543

Bu dergi uluslararası EBSCO HOST ve ulusal ULAKBİM asos veri indeksleri tarafından taranmaktadır

tasavvuf hakemli bir dergidir / *tasavvuf* is a refereed journal

İmtiyaz Sahibi/*Publisher*
Aziz Mahmud Hüdâyi Vakfı
İktisadi İşletmesi adına
Dr. Adem Ergül

Editör/*Editor*
Prof. Dr. Süleyman Derin

Yayın Kurulu/*Editorial Board*
Prof. Dr. Ethem Cebecioğlu
Prof. Dr. H. Kâmil Yılmaz
Prof. Dr. Mustafa Kara
Prof. Dr. Mustafa Tahralı
Prof. Dr. Necdet Tosun
Prof. Dr. Sâfi Arpaguş
Yrd. Doç. Dr. Ali Namlı
Yrd. Doç. Dr. M. Nedim Tan
Arş. Gör. Dr. Ercan Alkan

S. Yazı İşleri Müdürü/*Managing Editor*
Yusuf Ünal

Grafik Tasarım/*Graphic Design*
Süleyman Serin

Kapaktaki Hat/*Cover Calligraphy*
Yâ Hazreti Mahmûd Hüdâyî
Yesârizâde Mustafa İzzet

İletişim Bilgileri/*Contact Information*
Küçük Çamlıca Mah. Çilehane yolu Cad.
No: 12 Üsküdar-İSTANBUL
Telefon/*Telephone*
+90 (216) 428 39 60
+90 (555) 405 34 35
Faks/*Fax*
+90 (216) 327 75 83
e-posta/*e-mail*
bilgi@tasavvufdergisi.net
web sayfası/*web page*
www.tasavvufdergisi.net

Baskı-Cilt/*Printing House*
Erkam Matbaası İkitelli Org. San. Sit.
Turgut Özal Cad. No: 117/4
İkitelli – İstanbul Tel: 0 212 671 07 00

Danışma Kurulu/*Advisory Board*
Prof. Dr. Arif Naushahi
Prof. Dr. Arthur F. Buehler
Prof. Dr. Dilaver Gürer
Prof. Dr. Hamid Algar
Prof. Dr. Himmet Konur
Prof. Dr. İlhan Kutluer
Prof. Dr. Kadir Özköse
Prof. Dr. M. Erol Kılıç
Prof. Dr. Mustafa Aşkar
Prof. Dr. Mustafa Çiçekler
Prof. Dr. Mustafa Uzun
Prof. Dr. Ramazan Muslu
Prof. Dr. Reşat Öngören
Prof. Dr. S. Hayri Bolay
Prof. Dr. Süleyman Uludağ
Yrd. Doç. Dr. Veysel Akkaya

Sayı Hakemleri/*Referees on This Issue*
Prof. Dr. H. İbrahim Şimşek
Prof. Dr. Hür Mahmut Yücer
Prof. Dr. İsmail Kara
Prof. Dr. Ömer Çelik
Prof. Dr. Reşat Öngören
Doç. Dr. Eyyüp Tanrıverdi
Doç. Dr. Selami Şimşek
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Karataş
Yrd. Doç. Dr. M. Salim Güven
Yrd. Doç. Dr. Nurullah Koltaş
Yrd. Doç. Dr. Sezayi Küçük

Yazıların ilmî ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergimizde yayımlanan yazılar, elektronik veya yazılı bir ortama izinsiz olarak aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Yurt İçi Abonelik: 100 TL | Yurt Dışı Abonelik: 50 Euro | Kurumsal: 200 TL

Araştırma Notları

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin *Nefâisü'l-Mecâlis* Adlı Tefsiri ve Fâtiha Sûresi Tefsiri

Ömer ÇELİK*

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin[1] (ö. 1038/1628) Arapça ve Türkçe, basılmış ve yazma halinde pek çok eseri bulunmaktadır.[2] Bunlar içinde Arapça olarak telif edilmiş olup henüz yazma halinde bulunan *"Nefâisu'l-Mecâlis"* isimli tefsiri, en hacimli ve en önemli eserlerinden birini teşkil etmektedir.

I. *Nefâisü'l-Mecâlis* Nasıl Hazırlandı ve Nasıl telif Edildi?

Esas vazifesi, geniş halk kitlelerinin irşadıyla ilgilenmek olan Azîz Mahmûd Hüdâyî, neticede *Nefâisu'l-Mecâlis*'i teşkil eden irşad notlarını da aynı maksatla kaleme almış ve pek çok kaynağa müracaat ederek tefsir notları hazırlamıştır. Zaten ismi de, bu notların sohbet meclisleri için hazırlandığına açıkça işaret etmektedir. Hüdâyî (k.s.), bu tefsir notlarını hazırlarken; cümlelerin gramer yapısı, âyetteki garip kelimelerin izahı, âyetin farklı kıraat şekilleri, âyetin sebeb-i nüzülleri, âyetle alâkalı varsa Peygamber Efendimiz (s.a.)'in açıklamaları, âyetle alâkalı varsa sahabe, tabun ve sonraki âlimlerin izahları üzerinde durmuştur.

Bu safhalardan sonra âyetle alakalı kalbine doğan tasavvufî sırları ve mânâları izah etmeye çalışmıştır. Ele aldığı mevzularla alakalı evliyâullah menkıbelerine de yer vermiştir. Âyetin tefsirini bitirmeden önce de maksadını, âyetin muhtevasıyla münasip bir dua ile ifade etmiştir.[3]

Hüdâyî , büyük bir ihlas ve itinâ ile hazırladığı bu kıymetli notları Arapça anlayan talebelerine Arapça, Tükçe anlayan talebelerine de Türkçe ola-

* Prof. Dr., Marmara Üniversites (omercelik08@hotmail.com)

1 Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Hasan Kamil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî: Hayatı-Eserleri-Tarikatı*, İstanbul, 2006, s. 42-78; Ömer Pakiş, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Tefsir Metodu*, İzmir, 2007, s. 28-30.

2 Yılmaz, *age*, s. 107-125, ; Pakiş, *age*, s. 30-43.

3 Pakiş, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Tefsir Metodu*, s. 31.

rak anlatmıştır.[4] Anlaşılan o ki Hüdâyî, işin başında planlı ve programlı olarak "(...) ben şöyle şöyle bir tefsir telif edeyim" diyerek yola koyulmuş değildir. Aksine, Kur'ân-ı Kerim merkezli yürütmüş olduğu irşad faaliyetinin bir sonucu olarak bu güzel eser ortaya çıkmıştır. Bizi bu konuda aydınlatan ve meselenin tam özüne ve mahiyetine dair bilgiler veren şahıs, Hüdâyî'nin halifelerinden Filibeli Şeyh İsmail b. 'Alâuddin Efendi'dir (ö. 1052/1642)

Şeyh İsmail Efendi, *Nefâisu'l-Mecâlis*'i, Hüdâyî'nin dağınık halde bulunan tefsir notlarından telif etmiş, bu notları cem ve tertip etmiş ve bunları Mushaf tertibine uygun olarak yeniden yazmıştır. Tefsirin Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 172, 173 ve 174'te kayıtlı bulunan üç ciltlik yazma nüshası işte bu şahıs tarafından kaleme alınmıştır. İsmail Efendi, tefsirin birinci cildinin baş tarafına yazdığı Mukaddime'de konunun nirengi noktalarına temasla şöyle demektedir:

> "(...) Şeyh, âlim, ârif-i billâh, Allah'a vâsıl olan, döneminin kutbu, zamanın gavsı olan Şeyh Mahmûd Üsküdârî (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) güzel âdeti ve üstün sîreti üzere Kitâb-ı Kerim ve Kur'ân-ı Azim'in derûnundan gereğince istifade eder, her bir vaaz meclisi ve nasihat mahfili için ilâhi mevhibelerden, dinî ilimlerden, hakîki sırlardan, bazı değerli din büyüklerinin büyük Allah dostları hakkında naklettikleri hikâye ve nasihatlerden kalbine doğan ve gönlünden geçenleri yazıya aktarırdı. Merhum vefat ettiğinde, Allah'ın emri gereği ebedi yolculuğuna çıktığında, sohbet meclisleri için hazırlanmış olan bu ders notları muhtelif beldelerde, toplum arasında dağınık vaziyette kalmıştı. Ben bunların yok olmasından korkarak hepsini cem ettim. Kur'an'ın sure dizilişine uygun olarak tertip ettim, Şeyhimizin tekrar tekrar tefsir ettiği âyetleri, tâlibine istifadesi ve rağbet edene anlaması kolay olsun diye belli bir tertibe göre yazdım ve onun hatt-ı şerifinden bütün tefsirlerini naklettim. Ben, Melik ve Kadir olan Allah'a muhtaç İsmail b. Şeyh Alaaddin (...) Bu eser, imâm, allâme, muhakkiklerin önderi, müdekkiklerin zübdesi, asrının kutbu, döneminin tek insanı Şeyh Seyyid Mahmûd'un (Allah kendisine rahmet eylesin) telifi *Nefâisü'l-Mecâlis*'in birinci cildidir. Ayrıca bu cilde (cildin başına) Şeyh Hüdayi'nin Ebu'l-Leys Semerkandî'nin tefsirinden telhis ettiği kısmı da yazdım."[5]

4 Hüdâyî hazretlerinin *Mecâlis-i Va'ziyye* isimli bir eseri vardır. Osmanlıca olan bu eser de yazma halindedir. Müellif, halka yönelik hazırladığı vaaz notlarını burada derceylemiştir. Onun bu eseri, *Nefâisü'l-Mecâlis* isimli tefsiriyle karşılaştırıldığında aralarında büyük benzerlikler bulunduğu görülecektir. Dolayısıyla *Mecâlis-i Va'ziyye*'nin, âdetâ *Nefâisü'l-Mecâlis*'in tefsiri bir tercümesi mahiyetinde olduğu söylenebilir.

5 *Nefâisu'l-Mecâlis*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 172, 1a.

II. *Nefâisü'l-Mecâlis*'in Yazma Nüshaları

Şehid Ali Paşa 172, 173 ve 174'te bulunduğu şekliyle İsmail Efendi, *Nefâisu'l-Mecâlis*'i 3 cilt (veya 4 cilt?) olarak yazıya geçirmiştir.

Tefsirin birinci cildi 183 varaktan oluşmaktadır. Fâtiha sûresinden başlayıp tertibe uygun bir şekilde Tevbe sûresine kadar devam etmektedir. Bu cildin başında yukarıda tercümesini verdiğimiz üzere İsmail Efendi'ye ait bir sahifelik mukaddime yer almaktadır. Yine ona ait güzel bir sûre ve âyet fihristi, ayrıca Hüdâyî'nin, Ebu'l-Leys Semerkandî'nin tefsirinden telhis ettiği 11 varaklık hülâsa bulunmaktadır. Bu hulâsa, En'âm sûresine kadarki sûrelerden ancak belli âyetleri ihtiva etmektedir.

İkinci cilt 187 varak olup Tevbe sûresinden Ankebût sûresinin sonuna kadar devam etmektedir. Bu cildin baş tarafına İsmail Efendi yine güzel bir sûre ve âyet fihristi koymuştur. Ancak 2. ciltte ciddi bir problemle karşı karşıya kalıyoruz. Şöyle ki bu cildin evveline Tevbe sûresinden Ankebut sûresine kadar bir fihrist yerleştirilmesine, cildin hemen sonuna "Bu, *Nefâisü'l-Mecâlis*'in ikinci cildidir. Tevbe'den Ankebût'e kadarki sûreleri ihtiva eder" şeklinde bir not düşülmesine rağmen, bu cildin Kehf süresinin tefsiriyle bitirildiği ve üçüncü. cildin başına "Bu *Nefâisü'l-Mecâlis*'in 4. cildidir" diye yazıldığı görülmektedir. Bu sorunun nereden nasıl kaynaklandığı henüz tespit edilmemiştir. Bu durumda Meryem'den Ankebut'e kadar ki 10 surenin tefsiri bu cildlerde eksik kalmış oluyor. Yalnız aşağıda bahsedilecek nüshalardan ikisinde bu eksik surelerin tefsirleri yer almaktadır.

Tefsirin üçüncü cildi ise 185 varak olup Ankebût sûresinden İhlâs sûresine kadar devam etmektedir. Bu cildin girişine de güzel bir fihrist konulmuştur.[6]

Süleymaniye Kütüphanesi'nde tefsirin bir diğer nüshası İbrahim Efendi, 481 numarada yer almaktadır. Bu nüsha 151 varaktan oluşmaktadır. Nüshanın baş tarafında –diğer yazma nüshalarda bulunduğu gibi– bir fihrist yer almamaktadır. Nüsha Fâtiha sûresiyle başlamakta sonra da Bakara, Mâide ve En'âm surelerinden bazı âyetlerin tefsirini ihtiva etmektedir. Okunaklı güzel bir yazısı vardır. Ama tefsirin düzenli bir cildini teşkil ediyor olmaktan uzak bir görünüme sahiptir.

Nefâisu'l-Mecâlis'in Hacı Selimağa Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüshalarını ise şöyle tanıtabiliriz:

6 Erdoğan Baş, "Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin *Nefâisu'l-Mecâlis* Adlı Tefsiri", *Hüdayi Sempozyumu*, İstanbul, 2005, I, 58.

Birinci nüsha; Hacı Selimağa Kütüphanesi 629 numarada kayıtlı olan nüshadır. Bu nüsha, Hüdâyî'nin kendi hattıyla yazdığı nüsha görümündedir. Ancak ona âidiyeti hususunda nüshanın üzerinde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Sadece girişinde "Bu, Hüdâyî'nin bazı âyetleri intihab ederek (seçerek) yaptığı tefsirdir" tarzında kimin tarafından yazıldığı belli olmayan bir not bulunmaktadır. Bu nüsha, ya Hüdâyî'nin kendine aittir –ki büyük ihtimalle öyledir– ya da bir başkası tarafından tedvin ve tasnif edilip yazılmıştır –ki bu da zayıf ihtimaldir-. Söz konusu nüsha 200 varak civarındadır ve eksik olduğu her halinden belli olmaktadır. Sûre ve âyet tertibi gözetilmeden hazırlanmış bir eserdir. Nüshanın başında bir fihrist bulunmakta olup hat oldukça güzel ve okunaklıdır.[7]

İkincisi nüsha; Hacı Selimağa Kütüphanesi 575 numarada kayıtlı olan nüshadır. Bu nüsha, Hasan b. Abdullah Belgirâdi tarafından 1089/1678'de yazılmıştır. Eserin girişinde bunun, *Nefâisü'l-Mecâlis*'in 2.cildi olduğu ifade edilmiştir. Nüsha, 344 varaktan oluşmaktadır. Sebe' sûresinden başlayarak İhlas sûresine kadar devam etmektedir. Bu nüshanın 1. cildine rastlanılmamıştır. Eserin baş tarafına güzel bir fihrist konmuş olup yazı oldukça okunaklıdır. Bu cilt, İsmail Efendi nüshası ile karşılaştırıldığında iki nüshanın birbirine çok benzediği görülmektedir. Büyük ihtimalle Hasan b. Abdullah, İsmail Efendi'nin nüshasını istinsah etmiştir. [8]

Üçüncü nüsha; Hacı Selimağa Kütüphanesi 267.numarada kayıtlı olan nüshadır. Bu nüshanın da baş tarfında "*Nefâisü'l-Mecâlis*'in 2. cildi" diye bir not bulunmaktadır. Eser, 225 varaktır. Meryem sûresinden başlayarak Kevser sûresine kadar devam etmektedir. Nüshanın başında, müstensih İsmail Efendi'nin mukaddimesi yer almaktadır. Yine kitabın başında ve sonunda "Bu kitaba Mustafa b. Ahmed b. Mirza b. İshak vakıf oldu" diye bir kayıt konmuştur. Bu kitabı Mustafa b. Ahmed'in, İsmail Efendi nüshasından istinsah ettiği anlaşılmaktadır. Ne var ki, bu nüsha okunaklı olmayıp karışık, dağınık ve bozuk bir şekle sahiptir. Bunun da 1. cildine rastlanılmamıştır. Sonuç olarak, İsmail Efendi nüshasının bu üç nüshaya ihtiyaç bırakmayacak derecede câmi ve vâfi olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. [9]

Bu tanıtımlardan sonra *Nefâisü'l-Mecâlis*'in daha iyi tanınması açısından onun önemli özelliklerini vurgulamak gerekirse şunlar söylenebilir:

7 Baş, *Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Nefâisu'l-Mecâlis Adlı Tefsiri*, I, 59.

8 Baş, agm, I, 59-60.

9 Baş, *Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Nefâisu'l-Mecâlis Adlı Tefsiri*, I, 60.

1. Eser, başlangıçta tam bir tefsir yazma düşüncesiyle telif edilmemiştir.

2. Kur'an-Kerim'den daha çok ahlak, zikir, teşbih, ibadet, kulluk, ihlas, amel-i salih, va'z u nasihat ve irşad muhtevalı âyetler seçilerek bunlar sohbet notları halinde hazırlanmıştır.

3. Bu notların hazırlanması, Hüdâyî'nin irşad hayatı boyunca uzun seneler almıştır.

4. Büyük ihtimâlle bu notları Hüdâyî kitap hâlinde baştan sona yazamamış, bunlar notlar hâlinde kütüphanesi ve kitapları içinde bulunmuştur. Daha sonra bunlar özellikle Şeyh İsmail Efendi başta olmak üzere bir kısım müstensihler tarafından istinsah edilmiş ve yazma hâlinde kütüphanelerde korunmuştur.

5. Eserde her sûre ve her âyet tefsir edilmemiştir. Hüdâyî, sohbet meclisleri için uygun gördüğü sûre ve âyetleri ele alıp tefsir etmiştir. Mesela 286 âyetten oluşan Bakara sûresinden sadece 40 kadar âyet tefsir etmiştir.

6. Bu bakımdan eserde 33 sûrenin tefsirine hiç yer verilmemiştir. Bunlar; Vâkıa, Münâfikun, Meâric, Nuh, Müddessir, Kıyame, Mürselât, Tekvîr, İnfitar, Mutaffifîn, İnşikak, Buruc, Tarık, Ğâşiye, Fecr, Beled, Leyl, Duha, İnşirah, Tîn, Alak, Kadir, Beyyine, Âdiyat, Tekâsür, Hümeze, Fil, Kureyş, Maûn, Nasr, Tebbet, Felak ve Nâs sûreleridir.

7. Eserde bazı âyetlerin farklı bağlamlarda birden çok farklı tefsirleri bulunmaktadır. Meselâ Ankebût sûresinin 45. âyetini 7 kez tefsir ettiği görülmektedir.[10] Yapılan bu tefsirlerde ortak bilgiler yer aldığı gibi, yer yer farklı bilgiler de ilave edilmektedir. Bunun güzel bir örneğini Erdoğan Baş'ın kaleme aldığı Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin *Nefâisu'l-Mecâlis* Adlı Tefsiri Tefsirin Aslı, Nüshaları ve Örnek Bir Yorum) adlı tebliğinde Ahzab sûresi 41-42. âyetlerin tefsirinde görmek mümkündür.[11]

III. Değerlendirme

Nefâisu'l-Mecâlis'in yazma nüshalarını incelediğimizde bunlardan hareketle eserin sıhhatli bir tahkikinin yapılıp yapılmayacağı, üzerinde durulması ve daha derin incelemelerin yapılması gereken tartışmaya açık bir husustur. Bizim bu alanda yaptığımız incelemeler bizi şöyle bir sonuca doğru sevketmektedir:

10 *Nefâisü'l-Mecâlis*, Şehid Ali Paşa 174, c. III, vr. 5, 6, 7.

11 Baş, agm, I, 60-69. Bk. *Nefâisü'l-Mecâlis*, Şehid Ali Paşa 174, C. III, vr. 41-44.

Eserin ilk olarak sohbet notları şeklinde hazırlanmış olması, bunların müellif tarafından düzenli telif bir eser haline getirilmemesi ve vefatından sonra talebeleri tarafından bu notların kitaplaştırılması ve yazma nüshaların birbirlerinden farklı bilgiler ihtiva etmesi, bu nüshaların birbiriyle karşılaştırılmak suretiyle tahkik edilip ortaya ilmi bakımından doğru, tutarlı, tahkikli bir metin çıkarılmasını oldukça zorlaştırmaktadır.

Bunun en güzel örneğini Fâtiha sûresinde görmek mümkündür. Yazma nüshalar içerisinde iki nüshada Fâtiha sûresi yer almaktadır. Bunların birincisi; Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi bölümü 481 numaradaki nüshanın ilk varaklarında, ikincisi ise yine Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa bölümü 172 numarada eserin I. cildinin ilk varaklarında bulunmaktadır. Bu iki yazma nüshadaki Fâtiha sûresi tefsirlerini karşılaştırdığımız zaman şöyle bir durumla yüz yüze gelmekteyiz:

Bunlar, Fâtiha sûresi ile ilgili yapılmış aynı tefsirin iki farklı nüshası değil, bilakis sûre ile ilgili birbirinden tamamen ayrı, daha doğru bir ifadeyle birbirini tamamlayan, bütünleyen iki ayrı tefsirdir. Nitekim aşağıda verildiği üzere bunların tercümelerine bakılınca bu durum kolaylıkla görülecektir. Yukarıda da bu hususa örnek olabilecek iki âyete; Ankebût sûresinin 45. âyeti ile Ahzâb sûresinin 41-42. âyetlerine de temas etmiş, bu âyetlerle ilgili yedişer farklı tefsir yapıldığını belirtmiştik. Tefsirin nüshaları incelendiğinde bu hususta daha pek çok örnekle karşılaşmanın mümkün olabileceği anlaşılmaktadır.

Yapmaya çalıştığımız böyle bir tespitten hareketle şu sonuca ulaşabiliriz: *Nefâisü'l-Mecâlis*'le ilgili yapılacak çalışma bir tahkik çalışması değil, bütün yazma nüshaların hepsini dikkatli bir şekilde okuyup incelemek ve onlardaki bilgileri sistematik olarak bir araya getirmek suretiyle doğru, düzgün ve anlaşılabilir bir metin inşa etmektir. Metni inşa ederken aynı zamanda yazma nüshaların kenarlarında yer alıp müellife mi yoksa müstensihe mi ait olduğu tam olarak bilinemeyen ama müellife ait olma ihtimali daha güçlü olan notlar da dikkate alınacaktır. İşte bu metin, *Nefâisü'l-Mecâlis*'in en doğru, en güvenilir ve en anlaşılır metni olacaktır. Eserin Türkçe'ye tercümesinde de bu metin esas alınacaktır. Eserin tercümesinde, Osmanlıca yazma halinde bulunan ve âdeta *Nefâisü'l-Mecâlis*'in tefsiri bir tercümesi mahiyetinde olan *Mecâlis-i Va'ziyye* isimli eserinden de istifade edilecek, bu eserden yapılacak alıntılar ya özel işaretlerle metin içerisine veya dipnotlara yerleştirilecektir. Nitekim, bu yazıda ele al-

dığımız Fâtiha sûresinde hem metin inşâsının ve hem de inşâ edilen bu metinden Türkçe'ye tercümenin bir örneğini sunmaya çalışacağız. Böylece tefsirin bütünüyle ilgili yapılabilecek çalışmalara da örnek bir başlangıç yapmaya gayret göstereceğiz.

نفائس المجالس

عزيز محمود هدائ الأسكوداري

نفائس المجالس

عزيز محمود هدائ الأسكوداري

تفسير سورة الفاتحة

(مكتبة سليمانية، قسم إبراهيم أفندي، 481)

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي تجلي و ظهر بخضرة الذات و الأسماء، و اظهر ما في كمون الحضرة من شؤنات ما في الأرض و السماء، و الصلوة علي من فاضت به النعماء و الألاء، محمد الذي جاء إلي عالم العين بشيرا للسعداء و الأولياء، و نذيرا للأشقياء و الأعداء، و علي أله و أصحابه و أحبائه الراشدين المرشدين الأتقياء، و من تبعهم من العلماء الأمناء و الصلحاء الأدباء إلي يوم السؤال و الجزاء.

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم، بسم الله الرحمن الرحيم

إعلم أن الإستعاذة إحتراز من الشيطان كما إن البسملة إستعانة بالرحمن، و لكن ظهور حقيقة الإستعانة لا يمكن بمجرد القول، بل لا بد من حضور القلب و موافقة القول بالحال و الفعل.وإلا تقول بلسانك أعوذ بالله و بفعلك و حالك أعوذ بالشيطان. فإن نفسك تشارك مع الشيطان في ارتكاب العصيان و الطغيان. و إذ قد عرفت أن إستعاذة أهل الغفلة إحتراز من الشيطان، فاعلم أن إستعاذة أهل المعرفة من رؤية غير الله الملك المنان، فتكون إستعاذة العارف من الحق إلي الحق تعالي دون الشيطان، كما قيل ''أعوذ بك منك''. [مسلم، كتاب الصلاة، 222؛ أبو دود، كتاب الذكر، 5] فإن الشيطان يهرب من نور صاحب العرفان، كما حكي أن الشيخ أبا سعيد راي إبليس في المنام فأراد أن يضربه بالعصا فقال: ''يا أبا سعيد لا أخاف من العصا و إنما أخاف من شعاع شمس المعرفة إذا طلعت من سماء قلب العارف''. فثبت أن اللعين لا يقدر علي الدنو من العارف لاحتراقه بنور معرفته فعليك بتحصيل المعرفة كي تتخلص من المكايد الشيطانية و الهواجس النفسانية.

ثم إن ما يدل علي بركة البسملة من الآيات الإلهية و الأحاديث النبوية و الأخبار الأولية أكثر مما يحصي. فمن بركتها انه ما من سورة في كتاب الله الكريم إلا و قد كتبت في أول تلك السورة تيمنا و تبركا إلا أن سورة التوبة تركت فيها البسملة لأنها نزلت لرفع الأمان و بسم الله أمان.

و قال عثمان ابن عفان كان رسول الله صلي الله عليه و سلم ينزل عليه السورة ذوات العدد فإذا نزل عليه الشئ يدعو بعض من يكتب له ويقول: ''ضعوا هذه الآية في السّورة الّتي يذكر فيها كذا وكذا'' . وكانت سورة الأنفال مما نزلت بالمدينة، وكانت براءة من اخر ما نزلت ، وكانت قصتها شبيهة بقصتها، وقبض رسول الله صلّى الله عليه وسلّم {اي انتقل من دار الفناء إلي دار البقاء} ولم يبين لنا أنها منها، فمن ثم قرنت بينهما، ولم يكتب سطر ''بسم الله الرحمن الرحيم''. [أحمد بن حنبل، المسند، 1، 334، علي المتقي، كنز العمال، 2، 57]

و أيضا من كرامتها أن النبي عليه السلام قال: ''رأيت بسم الله الرحمن الرحيم قد كتبت في العرش يخرج منها الأنهار من الماء و اللبن و الخمر و العسل فنهر الماء يخرج من ميم بسم الله، و نهر اللبن من هاء الله، و نهر الخمر من ميم الرحمن و نهر العسل من ميم الرحيم''.

{في بعض النكت المستخرجة من قولنا بسم الله الرحمن الرحيم. النكتة الأولي:

روي أن موسي عليه السلام مرض و اشتد وجع بطنه فشكا إلي الله تعالي فدل علي عشب في المغارة فأكله فشوفي بإذن الله تعالي. ثم عاوده ذلك المرض في وقت آخر فأكل ذلك العشب فازداد مرضه. فقال: يا رب، أكلته اولا فانتفعت به و أكلته ثانيا فضرني. فقال: لإنك في المرة الأولي ذهبت مني لا الكلاء فحصل الشفاء، و في المرة الثانية ذهبت مني إلي الكلاء فازداد المرض. أما علمت الدنيا كلها سم قاتل و ورياقها (اي **دوائها**) **أسمائ**}.

سورة الفاتحة

{الحمد هو الثناء. إن معني الحمد ثابت لله فهو فاسد. لأن الحمد فعل القلب أو فعل اللسان و هو قائم بالفاعل الذي هو الحادث، و القائم بالحادث حادث. فإذا كان كذلك فيلزم كون الباري تعالي محلا له و هو باطل. و الحق في تفسير معني الحمد: المحمودية ثابتة لله تعالي بحيث ذكر المصدر و أريد به الحاصل منه، و هو المحمودية ثابتة لله تعالي لا قائمة بالغير}.

عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال رسول الله صلي الله عليه و سلم: ''إن سورة الحمد أفضل سور القران''. قال أنس بن مالك رضي الله فسألت عن ذلك فقال رسول الله صلي الله عليه و سلم: أخبرني جبريل أن الله أمر القلم بأن يكتب علي اللوح اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. فلما كتب ظهر نور و انتصف فخلق الله من نصفه الأول بحر النعماء أي بحر النعم الظاهرة و من نصفه الآخر بحر الآلاء أي بحر النعم الباطنة. ثم قال تعالي:''من قال اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ أعطيته نعمائ و آلائ''. ثم أمر بأن يكتب اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. فكتب و ظهر نور و انتصف فخلق الله من نصفه الأول بحر الرحمة و من الآخر بحر المعرفة. ثم أمر بأن ينغمس روح محمد عليه السلام في هذين البحرين فلما انغمس صار رسول الله صلي الله عليه و سلم رحمة للعامين و مقصودا له فيما تقدم و ما تأخر. ثم أمر بأن يكتب مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ فكتب و ظهر نور مختلط بالظلمة و انتصف فذهب النور إلي جانب و الظلمة إلي جانب، فخلق الله تعالي من النور بحر السعادة و من الظلمة بحر الشقاوة. ثم قال تعالي: من قال مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ أعطيته بحر السعادة و أمنته من بحر الشقاوة''. ثم بأن يكتب اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ فكتب و ظهر نور و انتصف فخلق الله تعالي من نصفه الأول بحر التوفيق و من نصفه الآخر بحر العصمة ثم قال تعالي:'' من قال اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ أعطيته التوفيق و العصمة''. ثم أمر بأن يكتب اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ فكتب و ظهر نور و انتصف فخلق الله تعالي من نصفه الأول بحر الهداية و من نصفه الآخر بحر الزيادة و هي الثبات و الإستقامة عليها. ثم قال تعالي:''بعزتي و جلالي لأهدين من قال هذا و لأثبتنه علي الهداية''. ثم أمر بأن يكتب غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّآلِّينَ فكتبت و ظهرت ظلمة و انتصف فخلق الله تعالي من نصفه الأول بحر الغضب و من نصفه الآخر بحر اللعنة و السخت، ثم قال تعالي:'' بعزتي و جلالي من قال هذا لأومننه من هذين البحرين.

{قال الله تعالي بعزتي حلفت لا يقرأ هذه السورة أحد من عبادي دبر كل صلوة إلا جعلت الجنة مثواه و إلا اسكنته حضرة القدس و إلا نظرت له سبعين نظرة و إلا قضيت له سبعين حاجة أدناها المغفرة و إلا أعدنته أي أغشيته من كل عدو و إلا نصرته...}

عن معاذ بن جبل رضي الله عنه قال قال رسول الله صلي الله عليه و سلم:''إن لله ملكا رأسه كرأس الآدمي و له سبعون الف جناح في اليمين و سبعون الف جناح في اليسار، علي كل جناح إثنا عشر ألف ريش يقال له القوادم {جمع قادمة و هي ما تقدم في جناح الطير من الريش} علي كل قادمة صنفان من الملئكة يعبدون الله تعالي لا يعرف طولها و عرضا إلا الله، و علي جبهته مكتوب فاتحة الكتاب، و علي صدغه الأيمن{الصدغ بالضم يطلق ما بين العين و الأذن} سورة الإخلاص و علي صدغه الأيسر شهد الله أنه لا إله إلا هو و بين يديه سبعون ألف صف من الملئكة ينظرون إلي جبهة ذلك الملك فيقرأون اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ فإذا قالوا اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ سجدوا فيقول الله تعالي:''ارفعوا رؤسكم فإني قد رضيت عنكم يا ملئكتي''. فيقولون: إلهنا و سيدنا فارض عمن قرأ فاتحة الكتاب من أمة محمد عليه السلام. فيقول الله تعالي:''اشهدوا يا ملائكتي أني قد رضيت عنهم''.[نزهة المجالس و منتخب النفائس، 1، 35]

فإن هذا الحديث المروي عن أنس رضي الله عنه يدل علي فضيلة سورة الفاتحة.

و مما ينبئ عن فضيلتها ما يروي عن علي رضي الله عنه أنه قال قال رسول الله صلي الله عليه و سلم:''من قرأ فاتحة الكتاب فكأنما قرأ التورية و الإنجيل و الزبور و الفرقان، فكأنما تصدق بكل آية قرأها ملأ الأرض ذهبا في سبيل الله و حرم الله جسده علي النار''.

و أيضا عن علي رضي الله عنه أنه قال قال عليه السلام: ''ليلة أسري بي وقفت تحت العرش و نظرت فوقي فرأيت لوحين معلقين من ذر و ياقوت مكتوب في أحدهما فاتحة الكتاب و في الآخر جميع القرآن، فقلت: يا رب أكرم أمتي بهذين اللوحين، فقال الرب تعالي: قد أكرمتك و أمتك بهما و هو قوله تعالي: وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْاٰنَ الْعَظِيمَ [الحجر، 87]. فقلت: ما ثواب من قرأ فاتحة الكتاب؟ قال تعالي: يا محمد، هي سبع آيات من قرأها مرة حرمت عليه سبعة أبواب جهنم. فقلت: يا رب، فما لمن قرأ القرآن مرة؟ فقال الله تعالي: ''أعطيته لكل حرف شجرة في الجنة و ما فيها من النعمة''.

و أما نزول سورة الفاتحة فروي في بعض الأخبار عن رسول الله صلي الله عليه أنها نزلت بمكة، و في بعض الأخبار أنها نزلت بالمدينة، و روي في بعض الأخبار أن الرسول عليه السلام جلس مع أصحابه يتذاكرون نعماء الله تعالي و فناء الدنيا و بقاء الآخرة و ثواب المؤمنين و عذاب الكافرين إذ سمعوا من الناس صيحة و سرورا و و طربا و ضرب الدفون. فقال عليه السلام: ''ما هذه الصيحة و السرور في أهل مكة؟'' و قيل: هذا اليوم يوم دخول القوافل في مكة و سرورهم لذلك. قال عليه السلام لأصحابه:''قوموا حتي ننظر و نعتبر بهم''. فخرجوا و جلسوا علي تلة فدخل القوافل و جعل

الناس يقولون: هذه قافلة بني مخزوم و هذه قافلة بني أمية و هذه قافلة بني هاشم و هذه قافلة بني حي، دخل سبعة قوافل. فلما نظر رسول الله صلي الله عليه إليهم ما في أموالهم و سرورهم دخل في قلبه عليه السلام عن ذلك غرا {أي غفلة}، لأن أصحابه كانوا جايعين و لم يجدوا شيئا يأكلون فاغتم بذلك و قال في نفسه: ''إن الله أعطي للكفار مالا كثيرا''. فنزل جبرائيل عليه السلام ساعة فقال: إن الله تعالي يقول لك: ''وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي يعني فاتحة الكتاب، حرم الله تعالي علي قارئها سبعة أبواب جهنم، و هي شفاء من كل داء إلا السام، و ليس في الكتاب سورة أفضل منها''.

و أن إبليس أن حين نزلت فاجتمعت الأباليس عنده و قالوا: ما لك يا سيدنا و يا أميرنا؟ فقال لهم: إعلموا أن في هذا اليوم نزلت سورة علي هذه الأمة من قرأها دخل الجنة بلا حساب و لا عذاب أنتم لا تطيقون كيدا، بل بطل كيدكم و مكركم مع قارئها. هذا الذي أعطيت خير أم هذه القوافل السبع التي أعطي الكفار؟ فقال عليه السلام: بل هذا يا جبرائيل.فقال: يا محمد، أ تستبدل سبعك بسبعهم؟ قال: لا، قال جبرائيل: أعرف حرمة ما أعطاك ربك فعليك بقرائة فاتحة الكتاب كي تنال إلي جزيل الثواب و تخلص من العتاب و العقاب حين تقوم بين يدي ربك الملك و الوهاب.

{عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَلِّمُنَا يَقُولُ: ''لَا تُبَادِرُوا الْإِمَامَ إِذَا كَبَّرَ فَكَبِّرُوا وَإِذَا قَالَ: وَلَا الضَّالِّينَ فَقُولُوا: آمِينَ، وَإِذَا رَكَعَ فَارْكَعُوا، وَإِذَا قَالَ: سَمِعَ اللهُ لِمَنْ حَمِدَهُ، فَقُولُوا: اللهُمَّ رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ ''(مسلم، الصحيح، 1، 310؛ كتاب الصلوة، 87، 415) آمِينَ: يُمَد و يُقصر و تشديد الميم خطأ، معناه: ''ليكن'' كذا قال الجوهري. استدل به مالك علي أن الإمام لا يقول آمين لأنه عليه السلام قسمه و القسمة تنافي الشركة فتقول: قضيت القسمة كانت كذلك لو لم يعارضها حديث آخر ''وَإِذَا قَالَ: سَمِعَ اللهُ لِمَنْ حَمِدَهُ ''معناه: سمع الحمد لمن حمده و أجاب بخير. كذا روي عن علي رضي الله عنه. و قيل معناه: ''قبل الله''. كما يقال: ''سمع القاضي البينة'' اي قبلها. و في القواعد الحميدية الهاء في ''حمده'' للسكتة و الإستراحة لا للكناية كذا نقل من الثقات. و في المستصفي الهاء للكناية. ''فَقُولُوا: اللهُمَّ رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ ''أفتي به أبو حنيفة علي أن الإمام لا يقول ''رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ''. لأن النبي صلي الله عليه و سلم قسم الأقوال بين الإمام و المؤتم و الشركة فيها ينافي القسمة كما قوله عليه السلام: ''البينة للمدعي و اليمين علي من أنكر''.[فيض الباري علي صحيح البخاري، 4، 6] و قال صاحباه و الشافعي أن الإمام يقولهما و استدلوا أي إمامين و الشافعي بما روي أبو هريرة أن النبي عليه السلام كان يجمع بين الذكرين. و الجواب أنه محمل علي حالة الإنفراد}.

نفائس المجالس

عزيز محمود هدائ الأسكوداري

تفسير سورة الفاتحة

(مكتبة سليمانية، قسم شهيد علي باشا، 172)

بسم الله الرحمن الرحيم

عن داود بن عامر قال: كان النبيّ صلّى الله عليه وسلم يكتب: باسمك اللهم فلما نزلت في سورة هود بِسْمِ اللَّهِ مَجْراها وَمُرْساها [هود، 41] كتب بسم الله، فلما نزلت في سُورَةِ بَنِي إِسْرَائِيلَ قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمنَ [الإسراء، 110] كتب بسم الله الرحمن، فلما نزلت في سورة النمل إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ [النمل، 30] كتب بسم الله الرحمن الرحيم. [السمرقندي، بحر العلوم، 1، 13]

وفي هذا الخبر دليل أنه من كل سورة و لكنه آية من كتاب الله في سورة النمل، و أصله باسم الله بالألف و لكن حذفت لكثرة الإستعمال، لأنها ليست بأصلية بدليل أنها سقط عند التصغير فتقول سُمَي.

الله: أجل من أن يذكر له إشتقاق في قول الكسائ. و روي عن الضحاك أنه قال: إنما سُمي الله إلهاً لإن الخلق يتالهون أي يقصدون إليه في قضاء حوائجهم و يتضرعون إليه عند شدائدهم. و عن الخليل: لإن الخلق يألَهون إليه بنصب اللام و يألِهون بكسرها و هما لغتان.

الرحمن: العاطف علي جميع خلقه بالرزق، لا يزيد في رزق التقي لأجل تقواه، و لا ينقص رزق الفاجر لأجل فجوره.

الرحيم: الرفيق بالمؤمنين خاضة. روي عبدالرحمن المدني عن ابن عامر عن عثمان ابن عفان رضي الله عنه سأل رسول الله صلي الله عليه و سلم عن تفسير بسم الله الرحمن الرحيم فقال: ''أما الباء بقاء الله و روحه و بصره و بهاؤه و أما السين فناء الله و أما الميم فملك الله فلا إله غيره. و أما الرحمن فالعاطف علي البر و الفاجر من خلقه.و أما الرحيم: فالرفيق بالمؤمنين خاصة.

و قد قيل: إن كل حرف إفتتاح اسم من أسماء الله تعالي فالباء إفتتاح اسم البصير و السين مفتاح اسم السميع، و الميم مفتاح اسم المليك و الألف مفتاح اسم الله و اللام مفتاح اسم اللطيف و الهاء

مفتاح اسم الهادي و الراء مفتاح اسم الرزاق و الحاء مفتاح اسم الحليم و النون مفتاح اسم النور. و معني هذا كله دعاء الله تعالي عند إفتتاح كل شئ.

سورة الفاتحة هي سبع آيات

الحمد لله: عن قتادة أنه قال معناه: الحمد لله الذي لم يجعلنا من المغضوب عليهم و لا الضالين.

و عن ابن عباس أنه قال: الحمد لله كلمة كل شاكر، وذلك إن آدم عليه السلام، قال حين عطس: الحمد لله فقال الله تعالى: يرحمك الله، فسبقت رحمته غضبه. وقال الله تعالى لنوح: فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَّانا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ [المؤمنون، 28] وقال إبراهيم عليه السلام: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْماعِيلَ وَإِسْحاقَ [إبراهيم، 39] وقال في قصة داود وسليمان: وَقالا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنا عَلى كَثِيرٍ مِنْ عِبادِهِ الْمُؤْمِنِينَ [النمل، 15] وقال لمحمد عليه السلام: وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَداً [الإسراء، 111] وقال أهل الجنة: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ إن ربنا لغفور شكور [فاطر، 34] فهي كلمة كل شاكر. [السمرقندي، بحر العلوم، 1، 16]

رب العالمين: قال ابن عباس: سيد العالمين و هو رب كل ذي روح دب علي وجه الأرض.

الرحمن الرحيم: قال في رواية الكلبي: هما اسمان رقيقان أحدهما أرق من الآخر. قال بعض أهل اللغة: هذا لفظ شنيع، فلو قال هما اسمان لطيفان لكان أحسن و لكنه أراد بالرقة الرحيمية. يقال رق فلان لفلان إذا رحمه، و يقال رق يرق رقة إذا رحم.

مالك يوم الدين: و معني مالك يوم الدين حاكم يوم الجزاء. روي مالك ابن دينار عن أنس ابن مالك قال: كان رسول الله صلي الله عليه و سلم و أبو بكر و عمر و عثمان و علي رضي الله عنهم يفتتحون الصلوة بالحمد لله رب العالمين و كلهم يقراؤن مالك يوم الدين بالألف. عن محمد ابن شجاع الثلجي يقول: كنت أقرأ بحرف الكسائ مالك يوم الدين بالألف فقال لي بعض أهل اللغة الملك أبلغ في الوصف فأخذت بقراءة حمزة. و كنت أقرأ ملك يوم الدين فرأيت في المنام كان آتيا أتاني فقال لي: لم حذفت الألف من مالك؟ أما بلغك الخبر من رسول الله صلي الله عليه و سلم أنه قال: ''اقرؤا القرآن فخا مخا'' أي عظيما معظما؟ فلم أترك القراءة حتي أتاني بعدذلك آت في المنام فقال: لم حذفت الألف من مالك؟ أما بلغك الخبر من رسول الله صلي الله عليه و سلم أنه قال: ''من قرأ القرآن فله بكل حرف عشر حسنات''. [أحمد بن حنبل، المسند، 1، 105] فلم نقصت حسناتك عشرا في كل قراءة. فلما أصبحت أتيت قطرب و كان إماماً في اللغة فقلت له: ما الفرق بين مالك و بين ملك؟ فقال: بينهما فرق كثير، فأما ملك فهو ملك من الملوك، و أما مالك فهو مالك الملوك

فرجعت الي قراءة الكسائ.

اهدنا الصراط المستقيم: قال ابن عباس يعني أرشدنا الصراط المستقيم و هو الإسلام. فعلي هذا يكون المراد طلب الثبات علي طريق الإسلام حتي ينتهي إلي المقصود بأن يعصمه الله تعالي عن السبل المتفرقة فإنه روي عن ابن مسعود أنه قال: خط لي رسول الله صلى الله عليه وسلم خطاً مستقيماً، وخط بجنبه خطوطاً، ثم قال: ''إن هذا الصراط المستقيم وهذه السبل، وعلى رأس كل طريق شيطان يدعو إليه ويقول: هلم إلى الطريق. وفي هذا نزلت هذه الآية وَأَنَّ هذا صِراطِي مُسْتَقِيماً فَاتَّبِعُوهُ وَلا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ [الأنعام، 153] فلهذا قال: اهدنا الصراط المستقيم واعصمنا عن السبل المتفرقة. [إبن ماجة، المقدمة، 1؛ السمرقندي، بحر العلوم، 1، 18]

قال الكلبي: أمتنا على الإسلام. عن علي بن أبي طالب يعني: ثبتنا عليه.

عن ابن كثير أنه قرأ ''السراط'' بالسين، و عن حمزة أنه قرأ بالراء (بالإشمام) و الباقون بالصاد.

قوله: غير المغضوب عليهم و لا الضالين: يعني لا تخذلنا بمعصيتنا كما خذلت اليهود و النصاري حتي تهودوا و انتصروا. أجمع المفسرون أن المغضوب عليهم اليهود و الضالين النصاري. و قد عرفت ذلك بالخبر لأنه روي أن رجلا سأل رسول الله صلي الله عليه و سلم من المغضوب عليهم فقال اليهود، و قال من الضالين فقال النصاري.وبالآية أيضا [الترمذي، كتاب تفسير القرآن، 1 ،2] فإن الله تعالي في قصة اليهود: فَبَآؤُ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍ [البقرة، 90] و قال في قصة النصاري: قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَاَضَلُّوا كَثيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَآءِ السَّبيلِ [المائدة، 77]

قوله: آمين ليس من السورة و لكن روي عن النبي صلي الله عليه و سلم أنه كان يقول و يأمر به. و عن مجاهد أنه قال: هو اسم من أسماء الله تعالي. و عن النبي صلي الله عليه و سلم: ''ما حسد بكم النصاري في شيء كحسدهم في آمين''. يعني أنهم يعرفون ما فيه من الفضيلة. و عن كعب الأحبار أنه قال: آمين خاتم رب العالمين يختم به دعاء عباده المؤمنين.و عن ابن عباس قال: سألت رسول الله صلي الله عليه و سلم ما معني آمين؟ قال: رب افعل. قال الضحاك: آمين أربعة أحرف من أسماء رب العزة، و هي الجائزة التي يجوزون بها الصراط و بها يفتح أبواب الجنة.

Azîz Mahmûd Hüdâyi'nin *Nefâisü'l-Mecâlis* İsimli Tefsirinden Fâtiha Sûresi Tefsirinin Tercümesi

I. Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 481 numarada kayıtlı nüshada yer alan Fâtiha sûresi tefsirinin tercümesi

Bismillâhirrahmânirrahîm.

Hazret-i zâtıyla ve çeşitli isimleriyle tecellî edip ortaya çıkan Allah'a hamdolsun. Yine Hazreti'nin derinliklerindeki ve esrar perdeleri arkasındaki olanları, varlıklar ve olaylar halinde göklerde ve yerde ortaya çıkaran Allah'a hamdolsun. Sayesinde ve hürmetine bütün zâhir ve bâtın nimetlerin fezeyân ettiği, çoşup taştığı Hazret-i Muhammed'e salât olsun. Ki o –aleyhisselâm–, âlem-i 'ayn'e (gözlerin gördüğü şehâdet âlemine) ebedî saadete erecekleri ve velî kulları müjdeleyici, bedbahtları ve (hakikat) düşmanları(nı) korkutucu olarak gelmiştir. Yine onun hem kendileri doğru yolu bulmuş hem de başkalarını doğru yola ileten son derece takvâ sahibi âline, ashabına, dostlarına, sevdiklerine salât olsun. Suâl ve cezâ gününe kadar onlara tâbi olan etraflarına emniyet ve güven bahşeden alimlere ve (İslâm'ın ahlâk ve âdabıyla) edeplenmiş sâlihlere salât olsun.

(İlâhî huzurdan ve rahmetten) kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım. Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla başlarım.

Bilesin ki; besmele Rahmân'dan yardım dilemek olduğu gibi, istiâze de şeytan(ın şerrin)den (Allah'a) sığınmaktır. Fakat sadece dil ile söylemekle istiâzenin hakikati ortaya çıkmaz. Bilakis kalbin hazır olması, sözün de hale ve fiile uygun olması gereklidir. Böyle olmadığı takdirde dilinle "Allah'a sığınıyorum" derken, halinle "şeytana sığınıyorum" dersin. Çünkü böyle bir durumda nefsin, isyan etmede ve azgınlık yapmada şeytanla beraber hareket etmektedir. Gaflet ehlinin istiâzesinin şeytandan sakınmak olduğunu bildiğine göre, bil ki, mârifet ehlinin istiâzesi de "el-Melik" ve "el-Mennân" olan Allah'tan başkasını görmekten sakınmaktır. Dolayısıyla ârifin istiâzesi şeytandan değil, Hak'tan yine Hakk'a olur. Nitekim (Efendimiz'in –aleyhisselâm– bir niyazında) "*Allahım! Senden yine sana sığınırım*" buyurduğu nakledilmiştir.[12] Zira şeytan irfân sahibinin nurundan kaçar. Anlatıldığına göre Şeyh Ebû Said (el-Harrâz k.s.), rüyâsında İblîs'i görür ve ona elindeki asâyla vurmak ister. İblîs ise ona: "Yâ Ebâ Said, ben

12 Müslim, Salât 222; Ebû Dâvûd, Vitr 5; Tirmizî, Da'avat 112.

asâdan değil, ârifin kalb semâsında doğan mârifet güneşinin ışığından korkarım" der. Bu şekilde anlaşılmaktadır ki (şeytân-ı) la'în, ârif olana yaklaşmaya güç yetiremez; çünkü ârifin mârifet nûru onu yakar. O hâlde sana gereken, şeytânî tuzaklardan ve nefsânî fısıltılardan tam anlamıyla kurtulabilmen için mârifet tahsil etmektir.

Besmelenin bereketine, (fazilet ve faydasına) delâlet eden sayıya gelmez ilâhî âyetler, nebevî hadisler ve önemli haberler bulunmaktadır. Onun bereketinden biri şudur: Allah'ın kitâb-ı kerîminde bulunan bütün sûrelerin başında, ondan bir iyilik ve bereket umularak besmele yazılmıştır. Tevbe sûresi hariç; orada besmele terkedilmiştir. Çünkü Tevbe sûresi (müşrikler hakkındaki) emanı kaldırmak için inmiştir, halbuki bismillah emandır.

Osman b. Affân (r.a.) der ki: Resûlullah (s.a.)'a, içinde muhtelif sayıda âyetler bulunan sûreler nâzil olurdu. Efendimiz (a.s.)'a bir âyet indiğinde vahiy katiplerinden bazılarını çağırır ve onlara: "*Bu âyeti, içinde şu şu hususlardan bahsedilen şu sûre içine koyun*" buyururdu. Enfâl sûresi, Medine'de inen sûrelerden biridir. Berâe (Tevbe) sûresi ise en son inen sûrelerden biridir. Enfâl sûresinin anlattığı konular, Berâe sûresinin anlattığı konulara benzemektedir. Resûlullah (s.a.), Tevbe'nin Enfâl sûresinin devamı olup olmadığını açıklamadan vefat etti. Bu nedenle iki sûrenin arası birleştirildi ve aralarında (bunları birbirinden ayırmak için) "Bismillâhirrahmânirrahîm" satırı yazılmadı.[13]

Besmelenin şeref ve fazîletini gösteren yönlerden biri de şudur: Nebî (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Bismillâhirrahmânirrahîm sözünün arşa yazılmış olduğunu gördüm. (Cennetin) su, süt, şarap ve bal ırmakları ondan çıkıyordu. Su ırmağı Bismillâh'ın "mîm"inden, süt ırmağı Allah kelimesinin "hâ"sından, şarap ırmağı Rahmân kelimesinin "mîm"inden ve bal ırmağı da Rahîm kelimesinin "mîm"inde kaynaklanıp akıyordu.*"

Besmeleden çıkarılan bazı nükteler vardır ki, onlardan biri şöyledir: Musa (a.s.) hastalandı ve karın ağrısı iyice şiddetlendi. Durumunu Allah Teâlâ'ya arzetti. Yüce Allah ona mağarada bulunan bir otu yemesini emir buyurdu. Musa (a.s.) o oto yiyip Allah'ın izniyle şifa buldu. Ancak başka bir vakitte aynı hastalık bir daha nüksetti. Musa (a.s.) (tedavi için) hemen daha önceki ottan yedi ama bu kez yediği ot onun hastalığını daha da artırdı. "Ya Rabbi!" dedi Musa (a.s.) "Önce yedim fayda buldum, aynı otu

13 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 334; Ali el-Mütteki, *Kenzu'l-Ummâl*, II, 579.

ikinci kez yedim ama zarar gördüm. Acaba sebebi nedir?" Yüce Allah şöyle buyurdu: "Sen birinci defa bana geldin, bana müracaatta bulundun, ota değil. Bu yüzden de şifaya kavuştun. İkinci kez ise bana müracaatı terkedip ota yöneldin, bu yüzden de hastalık daha da arttı. (Ey Musa!) Bilmez misin ki, dünya bütünüyle semm-i katil yani öldürücü zehirdir. Onun devası ise benim isimlerimdir. (Yâni benim isimlerimle bana yalvarmak, benden şifa ve yardım istemektir.)"

Fâtiha Sûresi

Hamd kelimesi senâ yâni övmek demektir. Hamd mânâsı Allah için sâbittir ama bu fasittir. Çünkü hamd kalbin ya da dilin bir fiili olup o ancak hâdis olan (sonradan oluşan) bir fâil vâsıtasıyla ortaya çıkar. Hâdisle kâim olan da hâdistir. Durum böyle olunca Bâri Teâlâ'nın ona mahal olması gerekir ki bu bâtıldır. Dolayısıyla hamdin mânâsının tefsirinde yapılacak doğru açıklama şöyledir: Mahmûdiyyet (hamde, övgüye lâyık olma) Allah Teâlâ için sâbittir. Bu bakımdan (Elhamdülillâh ifâdesinde) masdar zikredilmiş ama bununla masdardan hâsıl olan şey kastedilmiştir. O da mahmûdiyettir ki bu Allah için sâbit olup, Allah'tan başkası için sözkonusu değildir.

Enes b. Mâlik'den (r.a.) rivâyete göre Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "*Hamd sûresi, Kur'an sûrelerinin en faziletlisidir.*" Enes (r.a.) der ki: Bunun sebebini sorduğumda Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu:

"Cibrîl'in (a.s.) bana haber verdiğine göre Allah kaleme levh üzerine اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Bütün hamdler âlemlerin Rabbi olan Allah'a âittir" diye yazmasını emretti. Kalem bunu yazınca bir nûr zuhur etti ve bu nûr ikiye bölündü. Allah Teâlâ bu nûrun birinci kısmından zâhiri (yâni gözle görülebilen, duyularla hissedilebilen) nimetler denizini, diğer kısmından da bâtınî (yâni gözle görülemeyen, duyularla hissedilemiyen) nimetler denizini yarattı. Sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: "Kim,* اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *(Bütün hamdler âlemlerin Rabbi olan Allah'a âittir) derse ona zâhir ve bâtın bütün nimetlerimi ihsan ederim." Sonra kaleme* اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ *(O, rahmân ve rahîmdir) yazmasını emretti. Kalem bunu yazınca bir nûr zuhur etti ve bu nûr ikiye bölündü. Allah Teâlâ bunun birinci kısmından rahmet denizini, ikinci kısmından ise mârifet denizini yarattı. Sonra Hz. Muhammed'in (s.a.) ruhuna bu iki denize dalmasını emretti. Ruhu bu iki denize dalan Resûlullah (s.a.), gelip geçmişler ve gelecekler içinde âlemlere rahmet ve herkesin maksudu oldu. Sonra kaleme* مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ *(O, hesap ve ceza günün tek mâlikidir) diye yazmasını emretti. O da yazdı ve karanlıkla karışık bir nûr zuhur edip ikiye bölündü. Nûr bir yöne, karanlık ise başka bir yöne yöneldi. Allah Teâlâ bu nurdan saadet denizini ve bu karanlıktan da şekavet denizini yarattı. Sonra şöyle buyurdu: "Kim,* مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ *(O, hesap ve ceza*

günün tek mâlikidir) derse ona saadet denizini ihsan eder ve onu şekavet denizinden emniyette kılarım." Sonra kaleme اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعينُ *(Yalnızca sana kulluk eder ve yalnızca senden yardım dileriz) diye yazmasını emretti. O da yazdı ve bir nûr ortaya çıkıp ikiye bölündü. Allah Teâlâ bu nûrun birinci kısmından tevfik denizini, ikinci kısmından ise ismet denizini yarattı. Sonra şöyle buyurdu: "Kim, kaleme* اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعينُ *(Yalnızca sana kulluk eder ve yalnızca senden yardım dileriz) derse ona tevfik ve ismeti nasip kılarım." Sonra kaleme (Bizi doğru yola eriştir; kendilerine nimet verdiklerinin yoluna) diye yazmasını emretti. Kalem de yazdı ve bir nûr zuhur edip ikiye bölündü. Allah Teâlâ bu nûrun birinci kısmından hidâyet denizini, ikinci kısmından da ziyâde denizini –ki bu hidâyet üzerinde sebat etmek ve istikamet üzere bulunmaktır– yarattı. Sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: "İzzet ve celâlime yemin olsun ki kim bu sözü söylerse ona hidâyet verir ve onu hidâyet üzere sâbit ve müstakim kılarım." Sonra kaleme, (Gazaba uğrayanların ve dalâlete düşenlerin yoluna değil) diye yazmasını emretti. Kalem de bunu yazdı ve bir karanlık zuhur ederek ikiye bölündü. Allah Teâlâ bu karanlığın birinci kısmından gazap denizini, diğer kısmından da lânet ve hışım denizini yarattı. Sonra şöyle buyurdu: "İzzet ve celâlime yemin olsun ki, kim bu sözü söylerse onu mutlaka bu iki denizin şerrinden korur, emniyette kılarım."*

Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*İzzetime yemin ederim ki kullarımdan her kim bu sûreyi (Fâtiha'yı) her namazın ardından okursa cenneti onun varacağı yer yaparım, onu Hazret-i Kuds'e yerleştiririm, ona yetmiş nazarda bulunurum, onun yetmiş hâcetini karşılarım ki bunların en aşağısı günahlarını bağışlamamdır, onu her türlü düşmandan korurum ve ona yardım ederim.*"

Muâz b. Cebel'den (r.a.) rivâyete göre Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "*Allah Teâlâ'nın yarattığı bir melek vardır ki, başı insanoğlunun başına benzer. Sağ tarafında yetmiş bin kanat, sol tarafında da yetmiş bin kanat vardır. Her bir kanat üzerinde "kavâdim" ismi verilen on iki bin tüy bulunmaktadır. Her bir tüy üzerinde iki grup melek bulunmaktadır ki bunlar sürekli Allah Teâlâ'ya ibadet hâlindedirler. Meleklerin oluşturduğu bu grupların uzunluğunu ve genişliğini ancak Allah Teâlâ bilir. O meleğin yüzüne Fâtiha sûresi yazılmıştır. Sağ gözü ile sağ kulağı arasına İhlâs sûresi, sol gözü ile sol kulağı arasına da* شهد الله لا إله إلا هو *(Allah şâhittir ki kendisinden başka ilah yoktur…) (Âl-i İmrân 3/18) âyeti yazılmıştır. Önünde yetmiş bin saf melek vardır ki bunlar, bahsi geçen o meleğe doğru bakarlar ve Elhamdülillâhi (rabbi'l-âlemîn) diye başlayıp Fâtiha sûresini okurlar.* اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعينُ *(Yalnızca sana kulluk eder ve yalnızca senden yardım dileriz) deyince secdeye kapanırlar. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Başınızı yukarı kaldırınız. Ey meleklerim, ben sizden razı oldum" buyurur. Melekler: "İlâhımız, Efendimiz! Hazret-i Muhammed ümmetinden her*

kim Fâtiha sûresini okursa ondan da razı ol" derler. Buna karşılık Yüce Allah da: "Ey meleklerim, şâhid olun ki ben onlardan râzı oldum" buyurur. [14]

Hazreti Enes'den (r.a.) rivâyet edilen bu hadis, Fâtiha sûresinin faziletine delâlet etmektedir.

Hazreti Ali'den (r.a.) rivâyet edilen şu hadis de Fâtiha sûresinin faziletini haber vermektedir. Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: *"Fâtiha sûresini okuyan Tevrat, İncil, Zebur ve Furka'nı okumuş ve okuduğu her âyete karşılık Allah yolunda yeryüzü dolusu kadar altın tasadduk etmiş olur. Allah da onun cesedini cehenneme haram kılar."*

Yine Hazreti Ali'den (r.a.) rivâyete göre Efendimiz (a.s.) şöyle buyurmuştur: *"Miraca çıktığım gece arşın altında durdum ve üst tarafıma baktım. Orada altın ve yakuttan yapılmış asılı iki levha gördüm. Levhalardan birine Fâtiha sûresi, diğerine de bütün Kur'an yazılıydı. "Ya Rabbi! Bunları ümmetime ikram et" dedim. Rabb Teâlâ: "Sana ve ümmetine bunları ikram ettim" buyurdu. İşte "Andolsun ki biz sana sürekli tekrarlanan yedi âyeti ve Kur'ân-ı Azîm'i verdik"[15] âyeti bundan bahsetmektedir. Ben: "Fâtiha sûresini okuyana verilecek sevap nedir?" diye sordum. Allah Teâlâ: "O, yedi âyettir. Kim onu bir defa okursa, cehennemin yedi kapısını ona haram kılarım" buyurdu. Ben: "Ya Rabbi! Kur'an'ın bütünü okuyana verilecek sevap nedir?" diye sordum. Allah Teâlâ: "Her harfine karşılık cennette bir ağaç ve o cennetlerdeki nimetleri veririm" buyurdu.*

Fâtiha sûresinin nüzûlüne gelince; Resûlullah'dan (s.a.) nakledilen bazı rivâyetlere göre o Mekke'de, bazı rivâyetlere göre de Medine'de inmiştir. Bir kısım haberlere göre; Peygamberimiz (s.a.) ashâbıyla oturmuş Allah'ın nimetlerini, dünyanın fâniliğini, âhiretin bâkiliğini, mü'minlerin sevabını ve kâfirlerin azâbını kendi aralarında müzâkere ediyorlardı. O sırada insanların neşe ve sürur içerisinde bağrıştıklarını ve defler çaldıklarını duydular. Efendimiz (s.a.): "*Mekke ehlinin bu neşesi ve bu bağrışları ne içindir?*" diye sordu. "Bu gün Mekke'ye kafilelerin, kervanların geldiği gündür. Halkın sevinci bundandır" diye cevap verildi. Efendimiz (s.a.) ashâbına: *"Kalkınız, bunların hallerine bakalım ve ondan ibret alalım"* buyurdu. Kalktılar, bir tepeye oturdular. Kervanlar geldi. İnsanlar: "Şu Benî Mahzûm'un kervanı, şu Benî Ümeyye'nin kervanı, şu Benî Hâşim'in kervanı, şu da

14 *Nüzhetü'i-Mecâlis ve Müntehabü'n-Nefâis*, I, 35.

15 el-Hicr 15/87.

Benî Hayy'in kervanı..." demeye başladılar. Bu şekilde yedi kervan geldi. Resûlullah (s.a.) onların mallarına ve sevinmelerine bakınca, bu yüzden kalbine bir gaflet girdi. Çünkü ashâbı aç idiler ve yiyecek bir şey bulamıyorlardı. Efendimiz bu sebeple hüzünlendi ve içinden: "Allah şu kâfirlere ne kadar da çok mal veriyor" diye geçirdi. O sırada Cebrâil (a.s.) geldi ve şöyle dedi: "Allah Teâlâ sana "Andolsun ki biz sana sürekli tekrarlanan yedi âyeti ve Kur'an-ı Azîm'i (Fâtiha sûresini) verdik"[16] buyuruyor. Allah, Fâtiha sûresini okuyana cehennemin yedi kapasını haram kılar. O, ölüm hariç her şeye dermandır. Kur'an'da ondan daha faziletli başka bir sûre yoktur.

Fâtiha sûresi nâzil olunca İblis inledi. Bütün iblisler yanında toplanıp, "Efendimiz, emirimiz sana ne oldu?" diye sordular. Şöyle cevap verdi: "Biliniz ki, bugün bu ümmet üzerine bir sûre indi ki, kim onu okursa hesaba çekilmeden ve azâba uğramadan cennete girer. Siz ona hiçbir tuzak kurup hile yapmaya güç yetiremezsiniz. Artık onu okuyana karşı sizin hiçbir keydiniz ve mekriniz bir etki yapamayacaktır.

Ey Peygamber! Sana verilen bu sûre mi daha hayırlıdır yoksa şu kâfirlere verilen yedi kervan mı?" Peygamberimiz (s.a.), "*Ey Cebrâil tabi ki bu sûre*" diye cevap verdi. Cebrail "Fâtiha'nın yedi âyetini onları bu yedi kervanıyla değiştirir misin?" diye sordu. Efendimiz (s.a.) "*Hayır*" buyurdu. Bunun üzerine Cebrâil: "Öyleyse Rabbinin sana ihsan ettiği şeylerin hürmetini ve kıymetini bil ve "el-Melik" ve "el-Vehhâb" olan Rabbinin huzûrunda durduğunda bol bol sevaba nâil olmak ve azarlanmaktan ve azâba uğramaktan kurtulmak için bu sûreyi okumaya itinâ göster" buyurdu.

Ebû Hureyre şöyle rivâyet etmektedir: Resûlullah (s.a.) bize öğretmek üzere şöyle buyururdu: "Namaz kılarken imamdan önce hareket etmeyiniz. İmam tekbir getirdiğinde siz de tekbir getiriniz. وَلَا الضَّالِّينَ deyince siz Âmîn deyiniz. Rukû edince rukû ediniz. İmam سَمِعَ اللهُ لِمَنْ حَمِدَهُ deyince siz de اللهُمَّ رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ deyiniz."[17]

آمِينَ kelimesi uzatılarak okunabilir ve kısaltılarak okunabilir. Mîm harfini şedde ile okumak hatadır. Mânâsı, Cevherî'nin de söylediği gibi "öyle olsun" demektir. İmam Mâlik bu hadisten hareketle imamın Âmin demeyeceği sonucunu çıkarmıştır. Çünkü Peygamberimiz (s.a.) namazda kimin ne söyleyeceğini taksim etmiştir. Taksim ise ortaklığa aykırıdır. Meselâ "bana düşeni ye-

16 el-Hicr 15/87.

17 Müslim, "Salat", 87.

rine getirdim" dersin. Başka bir hadis bununla çelişmediği sürece bu hüküm böyledir. سَمِعَ اللهُ لِمَنْ حَمِدَهُ özünün mânâsı; "Allah hamdi, kendine hamdedenin iyiliği için işitti ve ona hayırlı bir şeyle icabet etti" demektir. Hazreti Ali'den (r.a.) de bu şekilde rivâyet edilmiştir. Semi'a kelimesinin mânâsının "Allah kabul buyurdu" olduğu da söylenmiştir. Nitekim "Hakim delili istimâ' etti" denilir ki bu "kabul etti" anlamındadır. *el-Kavâidü'l-Hamîdiyye*'de belirtildiği üzere حمده kelimesinin sonundaki He harfi, sekte ve istirahat (yani okuyucunun kelime sonunda nefesini rahat durdurabilmesi) içindir; yoksa kinâye için değildir. Nitekim güvenilir âlimlerden böyle nakledilmiştir. (İmam Gazzâlî'ye âit) *el-Mustasfâ* isimli eserde buradaki He harfinin kinâye için olduğu belirtilmektedir. Hadisdeki ''فَقُولُوا: اللهُمَّ رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ'' sözünden hareketle Ebû Hanife, imamın namazda ''رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ'' diyemeyeceği sonucunu çıkarmıştır. Çünkü Nebî (s.a.) namazda söylenecek sözleri imamla cemaat arasında taksim etmiştir. Bu hususta ortaklık kısmete aykırıdır. Peygamberimiz'in "*Delil müddeiye, yemin ise inkar edenedir*"[18] sözünde olduğu gibi. Ebû Hanife'nin iki talebesi ve İmam Şafi'ye göre imam her iki cümleyi de söylemelidir. Bu âlimler, bu görüşlerine Ebû Hureyre'nin "Nebî (a.s.) namazda bu ik zikrin arasını cem ederdi" rivâyetini delil getirmişlerdir. Buna "Efendimiz'in bu uygulaması tek başına namaz kılma durumuna mahsustur" şeklinde cevap verilebilir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 172 numarada kayıtlı nüshada yer alan Fâtiha sûresi tefsirinin tercümesi:

Davud b. Âmir şöyle demiştir: Nebî (s.a.) besmeleyi ilk zamanlar باسمك اللهم (Ey Allah senin adınla) şeklinde yazıyordu. Hûd sûresindeki بِسْمِ اللَّهِ مَجْراها وَمُرْساها (*Bu geminin gitmesi de durması da Allah adıyladır*)[19] âyeti inince, بسم الله (Allah'ın adıyla) şeklinde yazmaya başladı. Benî İsrâil (İsrâ) sûresindeki قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمنَ (*De ki: Onu ister Allah diye çağırın ister Rahman diye farketmez..*)[20] âyeti inince بسم الله الرحمن (Rahmân olan Allah'ın adıyla) şeklinde yazdı. Son olarak Neml sûresindeki (*Şüphesiz o mektup Süleyman'dandır ve o Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla başlamaktadır*)[21] âyeti inince بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ (Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla) yazmaya devam etti.[22]

18 *Feyzü'l-Bârî alâ Sahîhi'l-Buharî*, IV, 6.

19 Hûd 11/41.

20 el-İsrâ 17/110.

21 en-Neml 27/30.

22 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 13.

Bu rivâyette, besmelenin her sûrenin bir parçası olduğuna bir delil vardır. Fakat o, Allah'ın kitabında, Neml sûresinde müstakil bir âyettir. Aslı elif ile باسم الله şeklinde olup çok kullanılması sebebiyle elif harfı hazfedilmiştir. İsim kelimesindeki elif aslî harf değildir. Çünkü sen, tasğîr yapacağın zaman elif düşer ve "sümeyy" dersin.

Allah: Bu isim, Kisâî'nin görüşüne göre kendisi hakkında bir iştikak zikredilmesinden yücedir.

Dahhâk şöyle demiştir: Allah (c.c.) ilâh diye isimlendirilmiştir; çünkü bütün mahlûkat ihtiyaçlarının karşılanması için O'na yönelirler ve zorluklar karşısında O'na yalvarırlar.

Halîl de şöyle der: Çünkü bütün mahlûkat O'na kulluk eder, boyun bükerler. Fiil sülâsi olarak, elehe-ye'lehu ve elehe-ye'lihu şeklinde iki şekilde de gelmektedir.

Rahmân: Bütün yaratıklarını rızıklandırmak sûretiyle onlara şefkat ve merhamette bulun demektir. Öyle ki; takvâsı sebebiyle müttakînin rızkını artırmadığı gibi, günahı sebebiyle de günahkârın rızkını azaltmaz.

Rahîm: Özellikle mü'minlere şefkat ve merhametle muamele eden demektir.

Abdurrahmân el-Medenî İbn Âmir'den, o da Osman b. Af-fân'dan (r.a.) rivâyet ettiğine göre Hz. Osman, Resûlullah'a (s.a.) Bismillâhirrahmânirrahîm'in tefsirini sormuş ve Efendimiz şöyle buyurmuştur: "*Bâ harfi Allah'ın bekasını, rahmetini, başarını ve güzelliğini ifâde eder. Sîn harfi Allah'ın (yaratıkları) fânî kılmasını, mîm harfi de Allah'ın mülkünü anlatır. Allah'tan başka da ilah yoktur. Dolayısıyla Rahmân; iyilik sâhibi veya günahkâr tüm mahlûkatına rızık verendir. Rahîm ise özellikle mü'minlere şefkat ve merhamet edendir.*"

Denilmiştir ki; Bismillâhirrahmânirrahîm sözündeki her bir harf, Allah Teâlâ'nın isimlerinden bir ismin başlangıç harfini teşkil etmektedir. Bâ harfi el-Basîr isminin başlangıcı, sîn harfi es-Semî' isminin başlangıcı, mîm harfi el-Melîk isminin anahtarı, elif harfi Allah isminin anahtarı, lâm harfi el-Latîf isminin anahtarı, he harfi el-Hâdî isminin anahtarı, râ harfi er-Rezzâk isminin anahtarı, hâ harfi el-Halîm isminin anahtarı, nûn harfi de en-Nûr isminin anahtarıdır. Bütün bunlar, her bir şeyin başlangıcında Allah Teâlâ'ya bir dua mahiyetindedir.

Fâtiha Sûresi

Yedi âyettir.

الحمد لله: (Bütün hamdler Allah içindir.)

Katâde, âyetin mânâsının şöyle olduğunu söylemiştir: Bizi gazaba uğrayanlardan ve dalâlete düşenlerden kılmayan Allah'a hamdolsun!

İbn Abbâs (r.a.) şu açıklamayı yapmıştır: Elhamdulillâh, şükredecek her bir kimsenin söylemesi gereken bir sözdür. Nitekim Adem (a.s.) aksırdığı zaman "Elhamdulillâh" demiş, Allah Teâlâ da "yerhamukellâh" buyurmuş ve böylece Allah'ın rahmeti gazabını geçmiştir. Yüce Allah Nuh (a.s.)'a فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَّانا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (*Bizi zâlim kavimden kurtaran Allah'a hamdolsun*)[23] demesini emretmiştir. İbrahim (a.s.) الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْماعِيلَ وَإِسْحاقَ (*İhtiyarlık yaşlarımda bana İsmail ve İshak'ı lütfeden Allah'a hamdolsun*)[24] demiştir. Hazreti Davud ve Hazreti Süleyman kıssasında geçtiği üzere bu iki peygamber, وَقالا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنا عَلى كَثِيرٍ مِنْ عِبادِهِ الْمُؤْمِنِينَ (*Bizi pek çok mümin kulu üzerinde fazîletli kılan Allah'a hamdolsun*)[25] demişlerdir. Allah Teâlâ, Hazreti Muhammed'e (a.s.) وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَداً ((...) *Asla bir çocuk edinmeyen Allah'a hamdolsun*)[26] demesini emretmiştir. Cennet ehli de (cennete vardıklarında), (*Bizden hüznü gideren Allah'a hamdolsun. Şüphesiz rabbimiz çok bağışlayıcıdır ve kullarının amellerine çok çok karşılık verendir*)[27] diyeceklerdir. Dolayısıyla bu söz, şükredecek her bir ferdin söylemesi gereken bir sözdür.[28]

رب العالمين: (O, alemlerin rabbidir.) İbn Abbâs (r.a.) şu açıklamayı yapar: O, âlemlerin efendisidir. O, yeryüzü üzerinde hareket eden ruh sahibi her bir varlığın Rabbidir.

الرحمن الرجيم: (O, Rahmân ve Rahîm'dir.) Kelbî'nin rivâyetinde şöyle denmektedir: Bu iki isim, biri diğerinden daha ince bir şefkat ve merhamet ifade eden iki isimdir. Lügatçılardan bazıları bu sözün son derece kötü olduğunu söylemişlerdir. Eğer "ismâni rakikani" yerine "ismân-i latîfani" deseydi daha güzel ve anlamlı olurdu. Fakat Kelbî herhalde "rikkat" ke-

23 el-Müminûn 23/28.

24 İbrahim 14/39.

25 en-Neml 27/15.

26 el-İsrâ 17/111.

27 el-Fatır 35/34.

28 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 16.

limesi ile "rahimiyyet"i kastetmiştir. Meselâ Arapçada bir kimsenin bir başkasına merhamet etmesi "rakka fülânın lifülânin" ibâresiyle nakledilir. Yine "merhamet etti" mânâsında rakka-yerikku-rikkaten kalıbı kullanılır.

مالك يوم الدين: (O, din gününün mâlikidir.) "Din gününün mâliki" ifadesi, "ceza günün hâkimi" anlamındadır.

Mâlik b. Dînar, Enes b. Mâlik'ten (r.a.) şöyle dediğini nakletmektedir: Resûlullah (s.a.), Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali (r.a.) namazda kıraate الحمد لله رب العالمين âyetiyle başlıyorlardı. Ve hepsi مالك يوم الدين âyetinde mâlik kelimesini elif ile okuyorlardı.

Muhammed Şücâ' es-Selcî (başından geçen bir olayı) şöyle anlatıyor: Ben Kisâî'nin kıraatine göre elifle مالك يوم الدين şeklinde okuyordum. Bir kısım lügat alimleri bana elifsiz olarak الملك kıraatinin, Allah Teâlâ'yı vasıflandırmada daha beliğ (güzel ve yerinde) olduğunu söylediler. Bunun üzerinde ben de Hamza kıraatini tercih ettim. ملك يوم الدين şeklinde okumaya devam ederken bir rüya gördüm. Rüyamda biri gelip bana şöyle dedi: Niçin مالك kelimesinden elifi hazfettin? Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğu haberi sana ulaşmadı mı: "*Kur'an-ı Kerim'i büyülterek ve yücelterek okuyunuz.*" Rüyamda bir başka biri gelip de beni uyarıncaya kadar الملك şeklinde okumayı terk etmedim. Sonra biri gelip: Niçin مالك kelimesinden elifi hazfettin? Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğu haberi sana ulaşmadı mı: "*Kim Kur'an okursa her harf için ona on sevap vardır.*"[29] Her okuyuşta iyiliklerinden on tanesini niçin eksiltiyorsun? Sabah olunca Kutrub'a gittim, –ki o lügatte imamdı– ve ona مالك ile ملك arasındaki farkın ne olduğunu sordum. Şöyle cevapladı: Bu iki okuyuş arasında pek çok fark vardır. Melik kelimesi, "meliklerden bir melik" anlamındadır. Mâlik ise "melikler mâliki, padişahlar padişahı" demektir. Bunun üzerine tekrar Kisâî'nin kıraatine döndüm.

اهدنا الصراط المستقيم: (Bizi dosdoğru yola ilet.) İbn Abbas (r.a.) der ki: Âyet, "Bize dosdoğru yolu göster" mânâsındadır ve dosdoğru yoldan maksat da İslâm'dır. Bu izaha göre âyetten murad; İslâm yolu üzere sebatı talep etmektir ki böylece kul, Allah'ın kendisini İslâm dışı sapık yollardan koruması sûretiyle maksuduna erişmiş olur.

İbn Mesud (r.a.) şöyle anlatıyor: Resûlullah (s.a.), önüne düzgün bir çizgi çekti. Sonra o düz çizginin sağından ve solundan çeşitli çizgiler çekti.

29 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 105.

Sonra da "*İşte bu düz çizgi Allah'ın dosdoğru yoludur. Bunlar da diğer (sapık) yollardır ki her birinin başında bir şeytan bulunup "bu yola gel" diye insanları kendi yoluna çağırır*" buyurdu. İşte وَأَنَّ هذا صِراطِي مُسْتَقِيماً فَاتَّبِعُوهُ وَلا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ (*Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur, öyleyse ona uyun. Başka yollara uymayın ki, o yollar sizi grup grup parçalayarak Allah'a giden yoldan ayırmasın*)[30] âyeti bu hususta nâzil oldu.[31] Bu sebeple bize, "Bizi dosdoğru yola eriştir ve bizi İslam dışı sapık yollardan muhafaza buyur" dememiz emredildi.

Kelbî der ki: Âyet; "Bizim canımızı İslâm dini üzere al" demektir. Ali b. Ebû Talib de âyetin mânâsının "Bizi İslâm dini üzere sâbit kıl!" olduğunu söyler.

الصراط kelimesini İbn Kesîr sîn harfi ile السراط şeklinde, Hamza işmamla ve diğer kurra da sad harfi ile okumuşlardır.

غير المغضوب عليهم و لا الضالين: (*Gazaba uğrayanların ve dalâlete düşenlerin yoluna değil*) Yâni; Yahudi ve Hıristiyanları kendi kötü halleriyle baş başa, yardımsız bıraktığın ve bu yüzden Yahudileştikleri ve Hıristiyanlaştıkları gibi bizi de günahlarımız sebebiyle yardımsız, kendi kötü halimizle baş başa bırakma. Müfessirler "gazaba uğrayanlar"dan maksadın "Yahudiler", "dalâlete düşenler"den maksadın da "Hristiyanlar" olduğu kanaatinde icmâ etmişlerdir. Bunu, bu hususta gelen bir haberden öğrenebilirsin. Nitekim rivâyete göre bir adam Resûlullah'a (s.a.) "gazaba uğrayanlar"ın kim olduğunu sordu. Peygamberimiz, onların Yahudiler olduğunu beyan buyurdu. "Dalâlete düşenler"in kimler olduğunu sorunca Efendimiz (a.s.), onların da Hristiyanlar olduğunu haber verdi.[32] Dolayısıyla âyetteki mânâ da bu şekildedir. Çünkü Allah Teâlâ Yahudiler hakkında, فَبَآؤُ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍ (Onlar gazap üzre gazaba uğradılar)[33] buyurmaktadır. Hıristiyanlar hakkında ise: قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَاَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَآءِ السَّبِيلِ (*Daha önce kendileri saptığı gibi, pek çoklarını da saptırmış ve kendileri de dosdoğru yoldan sapmılardır*)[34] buyurmuştur.

آمين: (Âmîn.) Bu kelime, Fâtiha sûresine âit değildir. Fakat rivâyet edildiğine göre Nebî (s.a.) bu sözü söyler ve söylenmesini de emrederdi.

30 el-En'âm 6/153.

31 İbn Mâce, Mukaddime 1.

32 bk. Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'an, 1, 2.

33 el-Bakara 2/90.

34 el-Mâide 5/77.

Mücâhid der ki: Bu, Allah'ın isimlerinden bir isimdir.

Peygamberimiz (s.a.) şöyle buyurmuştur: "*Hıristiyanlar size şu âmin meselesinde hased ettikleri kadar hiçbir şeyde hased etmemişlerdir.*" Yâni onlar, bu sözü söylemekteki fazileti biliyorlardı.

Ka'bu'l-Ahbâr der ki: Âmîn sözü alemlerin Rabbinin mührüdür ki onunla mü'min kullarının dualarını mühürler.

İbn Abbas (r.a.) der ki: Resûlullah'a (s.a.) âmîn kelimesinin mânâsını sordum; o da bunun "*Rabbim şöyle şöyle yap*" demek olduğunu bildirdi.

Dahhâk der ki: Âmîn, İzzetin Rabbi olan Allah'ın isimlerinden dört harftir. Bu Allah'ın bir hediyesidir ki kullar bununla sırat köprüsünü geçerler ve bunula onlara cennet kapıları açılır.

Kaynakça

Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, İstanbul 1992.

Ali el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl*, I-XVI, Beyrut 1985.

Baş, Erdoğan, "Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Nefâisu'l-Mecâlis Adlı Tefsiri", *Hüdâyî Sempozyumu*, İstanbul 2005.

Ebû Dâvud, Süleyman bin Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, I-V, İstanbul 1992.

Hüdâyî, Aziz Mahmûd, *Nefâisu'l-Mecâlis*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, no: 172, 173, 174; İbrahim Efendi, no: 481; Hacı Selimağa Ktp., no: 572; Hüdâyî, no: 267, 629.

Mecâlis-i Va'ziyye, İstanbul Belediye Ktp., Osman Ergin, no: 496; İlam Kütüphanesi, Necdet Tosun, 297.02.

İbn-i Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed bin Yezid el-Kazvinî, *Sünenü İbn-i Mâce*, İstanbul 1992.

Müslim, Ebû'l-Hüseyin bin Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, tahk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-III, İstanbul 1992.

Pakiş, Ömer, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Tefsir Metodu*, İzmir 2007.

Semerkandî, Ebu'l-Leys, *Bahru'l-Ulûm*, Beyrut 1993.

Tirmizî, Ebû İsâ, Muhammed bin İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, İstanbul 1992.

Yılmaz, Hasan Kamil, *Azîz Mahmûd Hüdâyî: Hayatı-Eserleri-Tarikatı*, İstanbul: Erkam Yay., 2006.